

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертация за присъждане на научната степен „доктор на науките“
на тема: **Митрополитският храм „Св. Стефан“ в Несебър и неговият
художествен кръг: културен контекст, интертекстуалност и
интервизуалност**

Автор: проф. д-р Емануел Стефанов Мутафов

Рецензент: проф. д. н. Кристина Петрова Япова

Внушителният дисертационен текст е обединен от обща методологична идея, която, както всяка идея, има формална и съдържателна страна. Ако съдържателната се разкрива чрез непрестанното удържане на неговата многоаспектна проблематика в единство, то формалната бих определила като *концентричност*. Ядрото, поставено в центъра на труда и изказано ясно още в Предговора, са самите надписи в онзи „особен корпус“, който „не разглежда няколко паметника с тяхната епиграфика от едно и също столетие, а надписите в един паметник върху различни видове повърхност... за период от няколко века“ (с. 5-6). Около това ядро са разположени и концентричните кръгове, които заемат все по-широки територии. Най-близкият е набелязан от присъединяването на различни извори, свързани пряко или косвено с основните, след което са кръговете на интерпретацията, всеки от които е очертан от определен изследователски аспект – на изкуствознанието, на интертекстуалността и интервизуалността, на историята, културологията и богословието. При това въпросните кръгове не са статични, а са в такова движение, при което ядрото винаги изпраща сигнали и корективи, за да

удържи високите пластове на тълкуването, и обратно, всяка теза, до която авторът е достигнал в изследването, допринася за пълноценното и аргументирано представяне на корпуса от надписи.

Оттук, както е очевидно, че е било необходимо авторът да притежава компетенции в редица и твърде различни сфери от хуманитарното знание, така е ясно и че за подобаващото оценяване на труда се изисква отношение към него да вземат специалисти също от различни изследователски области, всеки от които да проследи една или няколко от застъпените посоки. Ето защо съм длъжна да представя рамката, в която преимуществено ще се движи моята рецензия. Тя няма да навлиза в специфичната материя на изобразителното изкуство, нито в духа на съвременното изкуствознание; извън нея ще останат и твърде важните текстологични въпроси, както и всичко, свързано с който и да било сегмент или взаимодействие от сегменти, принадлежащи на зрителната сетивност.

На проблемите обаче, които самите сегменти и научни аспекти пораждаат и които се събират в общото художествено пространство и съответно в общото поле на науките за изкуствата, както и на онези, свързани със самосъзнанието на една епоха, намерило израз във феномените на *изкуството* (в ед. ч.), чиято цел, по забележителните думи на Ясперс, е „да прави трансценденцията осезаема, всеки път в съответната форма“¹ – на тези проблеми, разисквани в дисертационния труд, ще посветя вниманието си, тъй като те са в центъра на собствените ми изследователски занимания.

Дисертационният труд е структуриран в пет раздела, рамкирани от Предговор и Заключение, снабден е с множество илюстрации и схеми и включва Приложения и Иконографски индекс. Заедно с респектиращата по

¹ Ясперс, Карл. Духовната ситуация на времето. София, 1996, с. 128.

количество и научно качество библиография, обхващаща заглавия на български, гръцки и западноевропейски езици, и с резюмето на английски език той наброява 407 с.

Петте големи раздела отразяват методологичната идея по начин, при който всеки от тях прилага съответната методика от цялостния методически комплекс, съобразена с избрания за този раздел изследователски ракурс. Първият пункт от дискусията върху проблематиката, разисквана в труда, е набелязан от заглавието *Интервизуалността и интертекстуалността като Логос*, подглава от **встъпителния раздел: Историографски преглед на проблематиката, принципи и задачи на изследването** (с. 9-18). В нея незабавно са очертани посоки – хоризонтална, към връзката, обозначена от представката интер-, между слово и образ, но и вертикална, сочеща нагоре, отвъд видимото и словесното, към надсетивното, направено осезаемо в тях. Именно тази реалност, за която носим вярата и знанието, че ни се открива – „тази единна и божествена реалност, осъществена чрез интертекстуалността и интервизуалността, ще наричам тук Логос“ (с. 10). Намирам колкото за дръзко, толкова и за оправдано подобно ясно полагане на понятието „логос“ в контекста на художеството и същевременно в хоризонта на богословието.

Главният **принос** в дисертационния труд, който заедно с това е основата, позволяваща осъществяването на останалите – по-частни, аспекти и конкретни приноси, – се състои, според моята преценка, в постигането на единен, органичен и системен възглед за художествения образ, за надсетивния Образец, отразен в него, както и за съгласуваността между двата, единствено която прави възможно пораждането на смисъл, а оттук и разкриването му с инструментите на науката. Ясно е, че самата „наука“ не е едноизмерна, както и че всички области от нея, ангажирани в методологията на труда в онова динамично взаимодействие, което следва да бъде описано с

понятието интердисциплинарност², от своя страна се свързват с перспективи на философията и богословието, по академично правило невлизащи в състава на чистата, т.е. дисциплинарна наука. Обхващането на всички тези сфери и посоки е титанично интелектуално усилие, което авторът е могъл да подеме, проведе и отстои докрай благодарение на своите лични способности и на образоваността си в не една изследователска дисциплина на словесността и изобразителността.

Координатната система на изследването е организирана около две отношения, вътрешно хомоложни в своите елементи: слово – образ и Слово – Образ. Именно второто е и Образецът.

Веднага трябва да кажа: подобна координатна система не е изградена спекулативно за целите на дисертационния текст *per se*, нито следва онези инерции, набрали скорост в последните десетилетия, които поради иначе обяснимото желание за дистанциране от вече компрометирания позитивизъм, завзел териториите на хуманитаристиката, подтикват авторите да привличат несъвместими един с друг методи за тълкуване на изследователския обект. Обратно, тя е създадена със съзнанието за една необходимост, за неотменимия императив, който никога не е бил изоставян от високите исторически времена от знанието в неговата цялост. Казано с днешни термини, този императив се състои в адекватността между метод и обект. Казано пък с автентична дума от онези времена (на Античността и Средновековието), знанието трябва да е *подобавашо*, ще рече, че на

² Употребявам понятието „интердисциплинарност“ в смисъла, разкрит от Георги Фотев в редица негови трудове. Изхождайки от основополагащата постановка, че „формата на научните знания е дисциплинарна“, авторът очертава четири типа дисциплинарност: монодисциплинарност, интердисциплинарност, мултидисциплинарност и трансдисциплинарност (Фотев, Георги. Социологията като строга наука. София, 2018, с. 106). Отличително за интердисциплинарната форма на научното знание е, че тя „не е механично или външно на предметната задача свързване на различни перспективи, не е просто смесване на две или повече езикови игри, на два различни корпуса от правила, а методично, строго контролирано взаимодействие, в което принципът на допълнителност има ключова роля“ (Фотев, Георги. Дисциплинарна структура на социологията. София, 2006, с. 566).

математическите обекти съответства математически разум, на високите неща от високите сфери съществуващото – философският/богословският разум. В конкретния случай подобна адекватност е постигната с промислен херменевтичен избор, който позволява на изследователя да се домогне до самосъзнанието на изучаваната епоха. Как се постига това толкова трудно изискване, е въпрос, на който философи и културолози обръщат специално внимание. Субектът трябва да застане на отстранена позиция спрямо обекта, която ще му позволи същевременно да извърви ходовете по херменевтичното проникване в него, не като отнема собствената си независимост, а обратно, като я разширява и задълбочава³.

Подобна мисловна операция е осъществена от Емануел Мутафов в респектираща степен и е довела до почти невъзможното синхронизиране на елементите от многоизмерната научна тъкан, осветляващи се и тълкуващи се един друг. Предприет е не опит за съчетаване на две мисловни модалности – богословска и модерно научна, – принципно невъзможно поради различния им фундамент; постигната е такава езикова и понятийна стереоскопичност, при която Логосът, не преставайки да бъде Словото Божие, озарява и художествената реалност, отразяваща Образеца и налагаща на изследователя да изработи език, с който да я опише подобаващо: „... материалът е представен с убеждението, че Логосът с неговите неразделни хипостази – текст, надпис, изображение – е вплътен в митрополитската църква „Св. Стефан“, за да бъде прочетен и разбран от богомолеца зрител. Сигурен съм, че в този паметник стенописите нямат само декоративна роля и не въздействат единствено и само естетически, а предполагат участието на грамотен реципиент в разкодирането на изисканите послания в него. Тези послания са заложили от още по-грамотен и учен творец в синергия с

³ Вж. Гинев, Димитри. Културологични студии. София, 1995, с. 7 – 17; 112 – 117.

местния клир, с различни извори, за да имат ограмотяваща, обучаваща и катехизираща роля с целия инструментариум на Логоса“ (с. 102 – 103).

Раздел I: *Културен контекст* (с. 19 – 43) възпроизвежда методическия модел, възприет в труда, като оглежда различни аспекти от тематичния си кръг. За тази цел той тръгва от топонимите Месемврия, Мисиври, Несебър, преминава през политическите събития през XIX и XX век, засяга въпросите относно икономиката и образованието в града и достига до представянето на Месемврийската митрополия – една от първите митрополии, „участващи в учредяването на новата християнска Църква при император Константин“ (с. 29). Погледът тук неизбежно е ретроспективен поради ограничените данни за по-ранните епохи от развитието на града. **Раздели II:** *Интертекстуалност* (с. 45 – 67) и **III:** *Интервизуалност* (с. 69 – 91) отново си разделят два изследователски аспекта, които, събрани ведно в **Раздел IV:**

Интервизуалност, интертекстуалност, рецепция, или Логосът в един митрополитски храм и неговият художествен кръг (с. 93 – 251) разкриват в един синтез смисъла на явлението, което описват и което е синтетично само по себе си. Закономерно и очаквано е, че последният, **V Раздел:** *Проблеми в интерпретацията на паметника и неговият контекст* (с. 253 – 355), опирайки се върху всичко, постигнатото в предишните, надгражда върху него авторската интерпретация на паметника, вече кристализирала, но и продължаваща да се развива в дълбочина. В резултат от почти детективската работа, свързана с атрибуиране, локализиране на извори и паметници и с разчитане на надписи, авторът отсява достоверните от недостоверните тези, влезли в обращение сред специалистите, и след дългия изследователски път, който е изминал, издига и отстоява своите, предлага и хипотези. Такова е предположението относно принадлежността на зографите, които са работили в Несебър в края на XVI и началото на XVII век, към определено течение или

ателие, а именно, че „в Несебър работи екип от майстори, които са от широкия кръг около ателието на Михаил и Константин от Грамоста, заради което се наблюдават идейни сходства в някои от изображенията, но никога абсолютни съвпадения“ (с. 352).

Без да навлизам в аналитичен коментар на всичко онова, което се разполага на историческото и текстологичното равнище, както и на множеството специфични изкуствоведски равнища в този многопластов дисертационен труд, не мога да отмина огромната работа по събирането, проучването, организирането и тълкуването на материала, по засичането на сведения от разнородни източници, изискващо не просто информираност, но и евристична способност. Изборът на паметници, с които ще бъдат очертани паралели със „Св. Стефан“, е убедителен, а аргументите – експлицирани. Зад всеки паметник, зад всяка съпоставка прозират традиции, промени, тенденции. Дълбокото им познаване в последна сметка е довело до представените **изводи**, в които са и следващите **приноси** в дисертацията. За степента на тяхната значимост е показателен дори само примерът с издигнатата от автора теза, че „в олтарната апсида централното изображение на св. Богородица Всеблажена, което има връзка с Константинополската църква и конкретно с Вселенската патриаршия, е определящо, тъй като за подобна връзка свидетелства и включването на св. Прокъл в програмата на бемата... Друг акцент в декорацията е сцената „Причастие на апостолите“, която следва и Палеологови, и по-късни, вероятно епирски модели... Най-интересното решение в апсидата на Новата митрополия на Несебър е, че цялата евхаристийна пирамида на бемата се увенчава от композицията *Кивотът на Завета, носен от царя и народа към дома на цар Давид* (III Царства 8: 5-6), отново следвайки константинополски модели от Палеологовата епоха, претворени през критската естетика“ (с. 255). С

предложената от автора тук **нова интерпретация** на фрагментарно оцелелия стенопис се осъществява и връзката на един от дългите надписи в храма. Сред останалите изводи, заслужаващи да бъдат отбелязани заради техния приносен характер, ще цитирам още един, отличаващ се със своя обобщаващ ранг: „... „Св. Стефан“ с оригинално посвещение на св. Богородица е типичен митрополитски храм, който има амбицията да събере възможно най-много култове и респективно светини (мощи), които отразяват диахронно предпочитанията на клира, на архиерите с високо образование и още по-впечатляващи интенции за кариера, както и за особеностите в духовния живот на богатата гръкоговореща енория“ (с. 294).

Заключението на труда (с. 357 – 364) по своето съдържание би могло да се определи като синтетична кода – с този термин, зает от дисциплината „музикален анализ“, се опитвам да изразя похвата, събиращ ведно основните теми, дискутирани в изложението, поставящ ги на следващо, обобщаващо равнище и позволяващ им да излъчат нови смислови ядра благодарение на взаимното си контекстуализиране.

Авторефератът е изготвен в съответствие с изискванията и отразява вярно съдържанието на труда. Списъкът на публикациите, много от които намерили място в реферирани и рецензирани издания, удостоверява изследователската активност и авторитетност на техния автор.

Ако трябва да дам еднословно определение за труда, то ще бъде не просто „приносно“, а „новаторско“ – заради изградената цялостна *методологична* мрежа, обхващаща нови, неприобщавани досега или засягани само частично изследователски перспективи, заради отговорно извлечената от нея *методика* в целия ѝ състав от частнонаучни методики и най-вече заради онзи вектор на основната *идея*, който сочи нагоре, към ахронията над

историческите времена и който вдъхва увереността, че хората на рисунъка, писмото, звука и/или разсъждението от миналото остават близки на хората днес.

Убедено гласувам ЗА присъждането на н.с. „доктор на науките“ на Емануел Стефанов Мутафов.

10.02.2020